

જેમ પ્રત્યેક ફળનો પોતાનો આગવો રસ હોય છે તેમ સંસ્કૃતના પ્રત્યેક કવિએ રચેલા દરેક પદ્યમાં પોતાનો આગવો રસ હોય છે. છતાં આપણી વ્યક્તિગત રુચિને કારણે અમુક ફળને વધારે પસંદ કરીએ છીએ. આ વ્યવહાર જેમ કોઈ ફળના મહત્ત્વને હાનિ પહોંચાડતો નથી, તેમ મહાકવિઓનાં અમુક જ પદ્યો તરફ પસંદગી ઉતારીને તેમનો રસાસ્વાદ કરાવવાનો પ્રસ્તુત પાઠમાં કરવામાં આવેલો વ્યવહાર આ કવિઓનાં અન્ય પદ્યોનું મહત્ત્વ કોઈ રીતે ઓછું કરતો નથી.

આ પૃષ્ઠભૂમિને ધ્યાનમાં રાખીને અહીં જુદા જુદા કાળખંડમાં થઈ ગયેલા અને નાટક, મહાકાવ્ય, કથા, આખ્યાયિકા જેવા વિવિધ સાહિત્યપ્રકારની કાવ્યરચના કરીને સાહિત્યજગતમાં અમર થઈ ગયેલા છ મહાકવિઓની એક એક રચના પસંદ કરીને અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે.

પહેલો શ્લોક મહાકવિ ભાસના એકાંકી કર્ણભારમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. તેમાં દાન અને હોમનો મહિમા દર્શાવ્યો છે. બીજો શ્લોક મહાકવિ કાલિદાસના માલવિકાગ્નિમિત્રમાંથી છે જેમાં બીજાથી દોરવાયા વગર મનુષ્યે પોતે પોતાની બુદ્ધિથી સારા-નરસાનો વિચાર કરીને કોઈ નિશ્ચય કરવાનું જણાવ્યું છે. ભવભૂતિના ઉત્તરરામચરિતમાંથી લીધેલા ત્રીજા શ્લોકમાં મહાપુરુષોના મનની જે રીતે લાક્ષણિકતા વર્ણવેલી છે તે દર્શાવે છે કે દરેક મહાપુરુષનું મન વજ્રથી પણ કઠોર અને પુષ્પથી પણ કોમળ હોય છે. ચોથો શ્લોક ગદ્યકાર બાણભટ્ટની રચના તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે. તેમાં દુષ્ટ માણસના સ્વભાવની હકીકત વર્ણવેલી છે. પાંચમો શ્લોક નાટ્યકાર શૂદ્રકના મૃચ્છકટિકમાંથી પસંદ કરેલો છે. તેમાં દરિદ્ર માણસના દિલનું દયામણું દુઃખ આલેખાયું છે. છેલ્લો શ્લોક રવિગુપ્ત નામના કવિની રચના છે જેમાં સજ્જનની પ્રશંસા સુપેરે કરવામાં આવી છે. આ વર્ણનમાં સૂચિત થયેલી હકીકતો આજે પણ એટલી જ પ્રસ્તુત છે. તે મનુષ્યજીવનનો ભાગ બનવી જોઈએ, તો જ કાવ્યનું શિક્ષણ સફળ બની શકે.

શિક્ષા ક્ષયં ગच्छति कालपर्ययात्

सुबद्धमूलाः निपतन्ति पादपाः ।

जलं जलस्थानगतं च शुष्यति

हुतं च दत्तं च तथैव तिष्ठति ॥ 1 ॥

– भासस्य ॥

पुराणमित्येव न साधु सर्वं

न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।

सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते

मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ 2 ॥

– कालिदासस्य ॥

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति ॥ 3 ॥

– भवभूतेः ॥

अन्यस्माल्लब्धपदो नीचः प्रायेण दुःसहो भवति ।

रविरपि न दहति तादृग् यादृग् दहति वालुकानिकरः ॥ 4 ॥

– बाणस्य ॥

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते
घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।

सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां
धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥ 5 ॥

- शूद्रकस्य ॥

सुजनो न याति वैरं परहितनिरतो विनाशकालेऽपि ।
छेदेऽपि चन्दनतरुः सुरभयति मुखं कुठारस्य ॥ 6 ॥

- रविगुप्तस्य ॥

टिप्पणी

नाम : (पुंल्लिङ्ग) क्षयः विनाश, नाश पादपः वृक्ष, ञाड (पाद अर्थात् पगथी-भूगथी पाणी पीतुं હોવાથી વૃક્ષને પાદપ કહે છે.) મૂઠઃ મૂર્ખ, ઓછી બુદ્ધિવાળો રવિઃ સૂર્ય બાલુકાનિકરઃ રેતીનો ઢગલો સુજનઃ સજ્જન, સારો માણસ ચન્દનતરુઃ ચંદનનું વૃક્ષ

(સ્ત્રીલિંગ) શિક્ષા કેળવણી, શિક્ષણ દરિદ્રતા દરિદ્રપણું, દારિદ્ર્ય

(નપુંસકલિંગ) મુખમ્ અણી, ધાર, અગ્રભાગ પદમ્ પદવી, હોદ્દો, સ્થાન

સર્વનામ : અન્યતરત્ (નપું.) બેમાંથી કોઈ એક અન્યઃ (પું.) બીજો, પારકો માણસ

વિશેષણ : સુબદ્ધમૂલાઃ (પાદપાઃ) સારી રીતે બંધાયેલા મૂળવાળાં (વૃક્ષો) જલસ્થાનગતમ્ (જલમ્) પાણીના સ્થાન (તળાવ કે સમુદ્ર)માં રહેલું (પાણી) પુરાણમ્ (કાવ્યમ્) પ્રાચીન - જૂનું (કાવ્ય) નવમ્ (કાવ્યમ્) નવું, તાજું (રચાયેલું કાવ્ય) લબ્ધપદઃ (નીચઃ) મેળવ્યું છે પદ જેણે તેવો (નીચ-નગુણો માણસ) નીચ નીચ, દુષ્ટ માણસ, હલકટ વ્યક્તિ હુતમ્ (યજ્ઞના અગ્નિમાં) હોમેલું દત્તમ્ (કોઈ જરૂરિયાતવાળાને) આપેલું પુરાણમ્ જૂનું, પ્રાચીન

અવ્યય : તથૈવ તેમનું તેમ જ, છે તે જ રીતે પ્રાયેણ ઘણું કરીને, મોટે ભાગે

સમાસઃ કાલપર્યાયાત્ (કાલસ્ય પર્યાયઃ, તસ્માત્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । સુબદ્ધમૂલાઃ (સુબદ્ધાનિ મૂલાનિ યેષાં તે - બહુવ્રીહિ) । જલસ્થાનગતમ્ (જલસ્ય સ્થાનમ્ -જલસ્થાનમ્, ષષ્ટી તત્પુરુષ), જલસ્થાનં ગતમ્ -દ્વિતીયા તત્પુરુષ) । પર-પ્રત્યય-નેય-બુદ્ધિઃ (પરેષાં પ્રત્યયઃ (પરપ્રત્યયઃ, ષષ્ટી તત્પુરુષ), પરપ્રત્યયેન નેયા (-પરપ્રત્યયનેયા, તૃતીયા તત્પુરુષ), પરપ્રત્યયનેયા બુદ્ધિઃ યસ્ય સઃ - બહુવ્રીહિ) । લોકોત્તરાણામ્ (લોકેભ્યઃ ઉત્તરાઃ, તેષામ્ - પञ्चमी તત્પુરુષ) । લબ્ધપદઃ (લબ્ધં પદં યેન સઃ - બહુવ્રીહિ) । વાલુકાનિકરઃ (વાલુકાનાં નિકરઃ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । ઘનान્ધકારેષુ (ઘનઃ ચાસૌ અન્ધકારઃ, તેષુ - કર્મધારય) । દીપદર્શનમ્ (દીપસ્ય દર્શનમ્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । પરહિતનિરતઃ (પરેભ્યઃ હિતમ્ (પરહિતમ્, ચતુર્થી તત્પુરુષ), પરહિતેષુ નિરતઃ - સપ્તમી તત્પુરુષ) । વિનાશકાલે (વિનાશસ્ય કાલઃ, તસ્મિન્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । ચન્દનતરુઃ (ચન્દનસ્ય તરુઃ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) ।

કૃદંતઃ (ક.ભૂ.કૃ.) ધૃતઃ ધારણ કરેલો મૃતઃ મરણ પામેલો (સં.ભૂ.કૃ.) પરીક્ષ્ય તપાસીને, પરીક્ષા કરીને અનુભૂય અનુભવીને, અનુભવ કરીને (હે.કૃ.) વિજ્ઞાતુમ્ જાણવા માટે

ક્રિયાપદઃ પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) નિ + પત્ (નિપતતિ) પડવું, નીચે પડવું દહ્ (દહતિ) બાળવું જીવ્ (જીવતિ) જીવવું

(આત્મનેપદ) ભજ્ (ભજતે) ભજવું શુભ્ (શોભતે) શોભવું

વિશેષ

1. શબ્દાર્થઃ કાલપર્યાયાત્ સમયના બદલાવથી નિપતન્તિ નીચે પડી જાય છે. સાધુ સારું, યોગ્ય અવદ્યમ્ ટીકા ન કરી શકાય તેવું પર-પ્રત્યય-નેય-બુદ્ધિઃ પર અર્થાત્ પારકાના પ્રત્યય એટલે કે જ્ઞાનથી, વિશ્વાસથી નેય - દોરવાયેલી બુદ્ધિવાળો

લોકોત્તરાણામ્ લોક-સંસારથી ઉપરના (મહાપુરુષો)નાં, સામાન્ય લોકો કરતાં ઊંચા દરજ્જાના માણસોનાં વિજ્ઞાતુમ્ અર્હતિ જાણી શકાય છે. જાણવા યોગ્ય છે. અન્યસ્માત્ બીજી વ્યક્તિ પાસેથી યાદુગ્ દહતિ જેવું બાળે છે બાલુકાનિકરઃ રેતીનો ઢગલો ઘનાન્ધકારેષુ ઘેરા અંધારામાં દીપદર્શનમ્ દીવાનું દર્શન પરહિતનિરતઃ પારકાના હિત-કલ્યાણમાં લાગેલો છેદે અપિ કાપવામાં આવે તો પણ સુરભયતિ સુગંધીદાર બનાવે છે. કુઠારસ્ય કુહાડીના (એટલે કે કાપનાર સાધનના)

2. સંધિ : પુરાણમિત્યેવ (પુરાણમ્ इति एव) । न चापि (न च अपि) । नवमित्यवद्यम् (नवम् इति अवद्यम्) । वज्रादपि (वज्रात् अपि) । कुसुमादपि (कुसुमात् अपि) । को नु (कः नु) । अन्यस्माल्लब्धपदो नीचः (अन्यस्मात् लब्धपदः नीचः) । दुःसहो भवति (दुःसहः भवति) । रविरपि (रविः अपि) । दुःखान्यनुभूय (दुःखानि अनुभूय) । घनान्धकारेष्विव (घनान्धकारेषु इव) । सुखात्तु (सुखात् तु) । यो याति (यः याति) । नरो दरिद्रताम् (नरः दरिद्रताम्) । सुजनो न (सुजनः न) । परहितनिरतो विनाशकालेऽपि (परहितनिरतः विनाशकाले अपि) । છેદેऽપિ (છેદે અપિ) ।

સ્વાધ્યાય

1. વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

(1) શિક્ષા કસ્માત્ કારણાત્ ક્ષયં ગચ્છતિ ?

(ક) અવસ્થાપર્યયાત્ (ખ) કાલપર્યયાત્ (ગ) બુદ્ધિપર્યયાત્ (ઘ) ગુરુપર્યયાત્

(2) સન્તઃ કિં કૃત્વા અન્યતરત્ ભજન્તે ?

(ક) પરીક્ષ્ય (ખ) દૃષ્ટ્વા (ગ) અનુભૂય (ઘ) વિચાર્ય

(3) કીદૃશઃ નીચઃ પ્રાયેણ દુઃસહો ભવતિ ?

(ક) લબ્ધપદઃ (ખ) લબ્ધધનઃ (ગ) લબ્ધયશઃ (ઘ) લબ્ધવિદ્યાઃ

(4) દુઃખાનિ અનુભૂય કિં શોભતે ?

(ક) ધર્મઃ (ખ) ધનમ્ (ગ) વિદ્યા (ઘ) સુખમ્

(5) સુજનો ન યાતિ વૈરં વિનાશકાલે અપિ ।

(ક) પરહિતનિરતઃ (ખ) પરકર્મનિરતઃ (ગ) પરધર્મનિરતઃ (ઘ) પરહાનિનિરતઃ

2. એકેન વાક્યેન સંસ્કૃતભાષાયામ્ ઉત્તરત ।

(1) સુબદ્ધમૂલાઃ પાદપાઃ કસ્માત્ કારણાત્ નિપતન્તિ ?

(2) મૂઢઃ જનઃ કીદૃશઃ ભવતિ ?

(3) લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ કસ્માદપિ મૃદૂનિ ભવન્તિ ?

(4) સુખં કદા શોભતે ?

3. સન્ધિવિચ્છેદં કુરુત ।

(1) નવમિત્યવદ્યમ્

(2) કુસુમાદપિ

- (3) अन्यस्माल्लब्धपदो नीचः
 (4) यो याति
 (5) विनाशकालेऽपि

4. समासप्रकारं लिखत ।

- (1) सुबद्धमूलः (2) लोकोत्तराणाम्
 (3) लब्धपदः (4) वालुकानिकरः
 (5) परहितनिरतः

5. रिक्तस्थाने विशेष्यानुसारं योग्यं कोष्ठगतं विशेषणपदं लिखत ।

- (1) पादपाः निपतन्ति । (सुबद्धमूल)
 (2) काव्यम् अवद्यं भवति इति न । (नव)
 (3) लोकोत्तराणां चेतांसि वज्रादपि भवन्ति । (कठोर)
 (4) नीचः प्रायेण भवति । (दुःसह)
 (5) सुजनः विनाशकालेऽपि वैरं न याति । (परहितनिरत)

6. गुर्जरभाषायां संक्षिप्तं टिप्पणं लिखत ।

- (1) મૂઢ અને સજજનનો ભેદ
 (2) નીચ માણસની માનસિકતા
 (3) સુજનની સુજનતાનું સ્વરૂપ

7. गुर्जरभाषायाम् अर्थविस्तारं कुरुत ।

- (1) शिक्षा क्षयं गच्छति कालपर्ययात्
 सुबद्धमूलाः निपतन्ति पादपाः ।
 जलं जलस्थानगतं च शुष्यति
 हुतं च दत्तं च तथैव तिष्ठति ॥
 (2) वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
 लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति ॥
 (3) सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते
 घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।
 सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां
 धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥

પ્રવૃત્તિ

- મહાકવિ કાલિદાસના મહાકાવ્યમાંથી તમને પસંદ પડે તેવું કોઈ એક પદ્ય લખો.
- કર્ણભારનું કથાવસ્તુ સંક્ષેપમાં લખો.